

НАША СОТНЯ ВЖЕ ГОТОВА...

Виїзд на фронт

Був кінець червня 1944 року. У вишкільному таборі Нойгаммер, на Долішньому Шлезьку, закінчились формування і вишкіл української дивізії «Галичина». Все готувалось до виїзду на фронт. Народ метушився сюди і туди, одні виїжджали, як так звана «Форкоммандо», інші повертались із різних службових поїздок та відпусток. Перші частини вже навантажувались на залізничний транспорт, а решта полків, між ними і 30-й, залишили свої казарми й отаборились серед дерев поруч із ними, чекаючи своєї черги.

Для мене це був доволі прикрий час, бо саме два тижні перед тим я погодився заступати в обов'язках штабу і штабової сотні 30-го полку, щоб уможливити моєму товаришеві Б. Богданові виїхати у відпустку. На додаток до більшого навалу праці в моїй 7-й сотні я ще мусив обслуговувати і штаб 30-го полку, де праці було удвічі більше. До полкової штабової сотні, як і до всіх інших сотень, приходили останні доповнення людей, яких треба було належно спорядити. Я не встигав давати собі ради через подвійні обов'язки, які мав виконувати як у полку, так і в 7-й сотні. Нарешті останнього дня перед виїздом Б. Богдан повернувся з відпустки, і я міг уповні віддатись справам 7-ї сотні, полагодження яких вимагав від мене адміністративно-господарський старшина, унтерштурмфюрер Гогаге.

28 червня прийшла черга на виїзд 2-го куреня 30-го полку, який пополудні завантажився на черговий 38-й транспорт і під вечір покинув Нойгаммер-Заган, прямуючи на південний схід — на Бреслав, Оппелн, Краків і до Галичини. Транспорт складався з одного особового вагона, де примістився штаб 2-го куреня, кількох критих товарних вагонів для всякого військового виряду і коней, та найбільше було відкритих вагонів, які везли наші обозні вози та стрільців.

Запала тепла літня ніч, і прийшов час на спочинок, але на сон нікому не збиралось. Темну голубінь неба освічували золото-сріблясті зорі. У всіх вагонах гомоніли притишені голоси і велись дискусії про невідоме завтра. Нічна тиша розляглась по обидва бо-

ки залізничної колії, тільки паровози транспорту чмихкали і пахкали, поспішно минаючи малі залізничні станції. Зупинялись ми тільки на більших залізничних станціях, і то на дуже коротко.

Надворі вже був ранок, коли ми зупинились на великому залізничному дворці Оппелн, де нам дозволили вийти з вагонів. Вдодовж транспорту чекали вже жінки й дівчата в уніформах червоного хреста й роздавали теплий суп і чорну каву. По недовгій перерві пролунала команда сідати у вагони, засвистав кондуктор, і транспорт далі помчав уже прямо на схід через Горішний Шлезьк на Краків — Перемишль. Погода була чудова, і все вояцтво було задоволене, що, нарешті, скінчився вишкіл і вони їдуть сповняти своє завдання — боротись за рідний, за стрілецький звичай — на відтинок десь між Станиславом і Коломиєю; але були якісь непевні вістки, що все ще може змінитися.

Нарешті ми проїжджаємо польськими землями. Ввечері ми у Кракові; тут невелика зупинка, і знову зупинка в Ряшеві пізно вночі. Тим часом небо помалу затяглось хмарами так, що ранок 30 червня, коли ми наближались до Перемишля, був уже сльотавий. Покрапував дрібний дощ. Перемишль ще спав, і залізничний двірць світив пусткою. Ми зупинились тільки на коротко, і вагонів не можна було покидати. Якось сумно робиться на душі, але це скоро минає. Потяг рушає далі, і ми минаємо станцію Медика, де наш транспорт очікував невеликий гурток з кількох осіб. Це, як виявилось, була персональна зустріч для команданта 7-ї сотні поручника М. Малецького. Але хіба ж це важно?

На наш відкритий вагон для пор. Малецького впала китиця чудових квітів, потяг скоро проминув станцію із родиною й приятелями пор. Малецького і прямував на північ. Надворі падав дощ. «Куди ми їдемо?» — раз-у-раз виринало питання. У цей час ми вже знали про другу можливість, а саме про відтинок фронту біля Бродів, але куди нас віз потяг у даний момент, цього ми ще не знали. Правда, якщо ми їхали б під Коломию, то могли їхати з Перемишля на Хирів — Старий Самбір і далі на схід. Але ми так само добре могли завернути у Львові на Станиславів. Це вже покаже зовсім недалеке майбутнє, тобто за кілька годин будемо знати. Зрештою, хіба ж це аж так важливо? Важно те, що їдемо в рідний край обороняти його.

Небо почало повільно випогоджуватись. Хмари розходились, і показалося ясно-блакитне українське небо. Наш транспорт доходив уже до Судової Вишні, коли на небі з'явився ворожий літак і почав кружляти над нашим транспортом. Потяг зупинився. Але літак, покружлявши трохи над потягом, зникнув за обрієм, і ми рушили далі на Львів. Нарешті ми у Львові, на головному двірці. Потяг знову зупинився, але на задніх рейках, і виходити з вагонів було заборонено, зокрема невільно було йти на перон. Паровози набрали води, і потяг знову рушив. Ось і Підзамче. Тепер уже не було сумніву, що їдемо на відтинок Броди. Перша непевність проминула, але в наших головах були ще тисячі плянів і непевностей і кожного вперто гнітила думка-питання: Як воно буде?

Небо знову густо вкрилось хмарами, і погода була непевна. Ось і станція Красце — ми повертаємо у напрямі Бродів. Перед заходом сонця вже були в Ожидові, там нам сказали вивантажуватись. Значить, ми вже якщо не на фронті, то бодай недалеко від нього. Але надворі було тихо, тільки знову пролетів якийсь літак. Заки ми вивантажувались, надворі вже падав перший сумерк. Ніде не чути жодного пострілу. Коли настав вечір, то всюди була така тиша, немовби це була не прифронтна лінія, а один із тих чудових українських вечорів. Але в душі був якийсь неспокій. Невже ж це сама свідомість того, що ми вже на фронті?

Серед своїх

Вивантажившись із вагонів, увесь курінь перейшов до ліска, найближчого до станції Ожидів, де кружляли вже літаки, і тому все відбувалось дуже обережно. По вечері обози 2-го куреня відділились від бойових частин, перейшли в бік села Заболотці й заночували в невеличкому присілку за Заболотцями. Я залишився на ніч у Заболотцях і першу ніч ночував на цвинтарі разом із ст. стр. Заболотним. Я пригадував собі, як не раз пізно ввечері переходив повз наш сільський цвинтар, і в мене мурашки бігали по спині, бо завжди приходили на думку всі ті оповідання і казки, які я чув чи читав про різних духів. Чим більше я підростав, тим менше вірив у ці духи, які опівночі кружляють по цвинтарі, а все ж близькість цвинтаря мене моторошила. І ось тепер маю спати на цвинтарі, і

найкраще місце, яке нам обом подобалося, було між двома гробами під крилатою вишнею.

— Ну що ж, — жартував я до Заболотного, — прийдуть духи відвідати нас чи ні?

— Духи ось цих покійників нам не страшні. Я боюся злих духів у живому тілі, зокрема тих, які носять червоні п'ятираменні зірки на своїх шапках, — відповів Заболотний.

Але на довгі міркування та розмови про духів не було часу. Ми простелили свої цільти на доволі ще вогуку землю і полягали спати. Духи нас не турбували, і ми солодко переспали аж до ранку, коли нас збудила холодна роса. Ми обидва тряслись від раннього холоду, і треба було трохи порухатись.

На другий день бойові частини перейшли на визначені їм місця другої фронтової лінії, яку вони мали за завдання розбудувати. Полковий штаб примістився в Заболотцях. Обози усього 2-го куреня перейшли до села Кадовбищі (1 липня 1944 р.) й отаборились у селянських садах на краю села. Тільки тепер давалася нам узнаки замала кількість возів для перевозу всього сотенного виряду. Розложивши шатра, ми викопали ряд протилетунських окопів, і все вже виглядало гаразд. Крім браку возів, щонайменше по одному для кожної сотні, виявилось, що і наша кухня не має доволі баняків для задовільної обслуги розділеної сотні на польову і обозну частини. Вози нам обіцяли ще доставити, але баняків для перевозу теплої страви не обіцяли, а сказали у штабі організувати собі самим, а штаб заплатить кошти.

Через день-два усе стабілізувалось, хлопці вже мали докладно визначене завдання і виконували все дуже сумлінно. В міжчасі зав'язався контакт із місцевим населенням, яке доставляло чимало різних харчових подарунків, а були випадки, що у свята, як ось на св. Івана чи Петра і Павла, приносили обіди аж до самих окопів. Деякі вояки, які були родом із довколишніх сіл, діставали навіть дозволи на короткі відвідини своїх рідних. Усе це було можливе завдяки тому, що на фронті було спокійно, а Дивізія стояла у другій лінії, віддаленій приблизно на 20 км від першої. Для бойових частин поки що, за деякими винятками, бойового затруднення не було. Першим із усієї Дивізії, який почали застосовувати своє набуте військове знання, був курінь зенітної артилерії. Над розта-

шуванням Дивізії щодня перелітали советські розвідувальні літаки, і ними звичайно опікувалась наша зенітна артилерія, яка зайняла стратегічне становище на відтинку всієї Дивізії. І майже не було дня, щоб наші зенітники не стягнули бодай одного советського літака. Успіхи у побороюванні советських літаків додавали відваги піхоті й артилерії, які нетерпляче ждали, коли й вони покажуть своє знання.

Населення, яке, самозрозуміло, привітало нас як своїх власних синів, запрошувало наших вояків до себе на всякі гостини. Цим найбільше користувалися ті вояки, які були в обозах по селах. Найгірше боліло українцям-воякам те, що німці, яких не бракувало там, жили в селянських хатах, а ми — у шатрах. Одначе українська гостинність надолужувала ці незручності, а це, в свою чергу, озлоблювало німців, бо вони недвозначно бачили, що їх трактують як небажаних гостей, а нас приймають з відкритою душею. Бували випадки, що господині варили обіди й виносили нашим хлопцям на поля, а німцям, які в них жили в хатах, давали не радо тільки те, що мусили.

Одного дня мені треба було піти до села Чішки, і наш булавний, десятник Володимир Логаза, запропонував мені, щоб я поїхав конем команданта сотні. Той кінь застоявся в обозі і потребував тренування. Я сів на коня і поїхав навпростець курними дорогами до Чішок, проминувши окопані артилерійські гнізда, що розташувались вздовж другої фронтової лінії. Хлопці із гарматного полку чистили свої гармати та готувались до ймовірного наступу большевиків. Коли я наблизився вже до села, зустрів якусь середнього віку жінку, що несла в руках обід ніби для робітників у полі. Коли я заговорив до неї, вона врадувано відповіла мені: «Я так і думала, що ти, сину, наш хлопець із Дивізії. Ану, злізай з того коня та й пообідай».

Я не був голодний і, подякувавши за її гостинність, сказав, що щойно встав від обіду.

— Е, що ти мені говориш, що обідав. Із тої військової кухні? Вже ти мені не кажи, що там вам дають наїстися. Я ось тут несу цілий обід, може, десь стріну наших хлопців, щоб пообідали бідаки як слід.

— Але я дійсно не хочу їсти, — відповів я. — Нам тут на фронті дають їсти краще, ніж у Німеччині.

— Ну, то, може, хоч молока нап'єшся, воно таке смачне, холодне, я щойно з льоху його вийняла.

Молока я б радо напився, але мені треба було злізти з коня, що, зрештою, було легко зробити. Найгірший клопіт був сісти на нього, бо тоді він скакав як дурний і, щоб не показати перед жінкою, скільки клопоту маю, поки сяду на нього і візьму його в руки, вирішив я зрезигнувати із тої приємності.

— Слухайте, мамуню, — сказав я, — повірте мені, що я не голодний, але ось тут недалеко минав наші гарматні позиції, і хлопці, напевно, не відмовляться від вашого обіду. Нащо давати ситому, коли не бракує голодних?

— Ну що ж, як не хочеш, то Бог з тобою. Пошукаю я тих хлопців біля гармат, — відповіла мені жінка і пішла у вказаному мною напрямку.

Я рушив далі і думав над тим, як то приємно бути серед своїх людей на рідній землі.

Першого тижня нашого постою під Бродами сталась доволі неприємна історія, проти якої нас остерігав сотник Паліїв на зустрічі зі старшинами і підстаршинами перед виходом на фронт. Один із наших вояків із 7-ї сотні, який обслуговував скоростріл як другий стрілець, десь зник разом із своїм скорострілом та двома скриньками, заповненими скорострільними стрічками. Тут не було найменшого сумніву, що він міг піти тільки в одне місце — УПА. Випадок був дуже неприємний зокрема для поручника Малецького, який хоч-не-хоч мусив повідомити командантові куреня гавпштурмфюрерові Віттенмаєру. На щастя, Віттенмаєр був одним із тих рідкісних старшин вермахту, з числа приставлених до Дивізії, який ставився до українців не тільки прихильно, але і по-приятельськи. Тут не так ішлося про «дезертира», як про те, що це був перший випадок у всьому 30-му полку, а може й Дивізії, тобто про честь полку, зокрема 2-го куреня. Поручник Малецький доповів про цей випадок особисто, і, розуміється, командир куреня був дуже незадоволений та запитав, чи не можна б тому якось зарадити. У відповідь на це поручник Малецький попросив дати йому три дні часу, і він постарается, щоб «дезертир» повернувся назад до сотні. Безумовно, що його поворот, якщо можливий взагалі, то тільки за умови, що «дезертира» не покарають. Командир куреня згодився зачекати три дні із повідомленням випадку дезерції до пол-

ку. Через зв'язки, які поручник Малецький мав уже тоді з УПА, йому вдалося дістати «дезертира» назад до сотні так, як він її покинув, із скорострілом і двома скриньками аmunіції. Хлопця за те ніхто не покарав, але він дістав догану від вищого командування УПА і від команданта сотні. У даний момент не було в українському інтересі як Дивізії, так і УПА, щоб хлопці дезертували з Дивізії. Це був перший і останній випадок дезерції у 30-му полку під Бродами.

Надя

Під час постою нашого обозу в Кадовбищах я мав чимало роботи із звітами за червень, який був більш завантажений через виїзд на фронт. Тепер я займався не тільки харчуванням, обмундируванням та грошовими справами, пов'язаними із людьми, а й мусив звітувати і за утримання коней, а також подбати про те, щоб сотня мала все, що їй потрібно навіть тоді, коли вище командування само не могло своєчасно тих речей забезпечити. Як я вже писав, додати ще один віз пообіцяли нам у команді, але потрібного бодай одного великого баняка до кухні команда навіть нам не обіцяла, бо не мала їх на складі. Я намагався роздобути такий баняк у Кадовбищах, але і тут нічого не було. Мені порадили звернутись до великої молочарні в Дуб'ї, яке віддалене на яких 3—4 км від Кадовбищ, бо такі великі баняки від молока могли виконувати бажану службу. Була неділя (9 липня), і я вибрався ровером до Дуб'я.

Дорога, що вела до Дуб'я, була доволі широкою, але вкритою такими вибоїнами і засохлим від недавнього дощу болотом, що краще було їхати стежкою попри дорогу, яку втоптали пішоходи. Через кілька хвилин я наздогнав якесь молоде дівча, років не більше 18, яке йшло в тому самому напрямі. Воно було одягнене у злегка вишиту білу блузку та білу з льняного полотна обтислу спідничку. Я зіскочив із ровера й почав розмову. Виявилось, це була інтелігентна дівчина із дуже приємним голосом. Називалась вона Надя і перебувала в Кадовбищах через вакації у своєї бабці. А тепер йшла до Дуб'я відвідати когось із своєї рідні і знала, де знаходиться молочарня, й готова була мені її показати.

Я запропонував їй місце на ровері, але вона відмовилась, кажучи: «Якщо вам не дуже спішно, тоді ми пройдемося до Дуб'я, бо во-

но і так недалеко». Це не було те, що я плянував, виїжджаючи із Кадовбищ, але хіба ж я міг відмовитись від такої пропозиції? Мені так приємно було із нею говорити, що я готовий був іти не тільки побіч неї, а поніс би її на руках. Дівчина щебетала, немов соловейко, про все і про ніщо, то я навіть незчувся, як ми опинились під горбом, наверху якого лежало село Дуб'є. Ось ми на горі, й дорога розгалужується на два боки, один шлях наліво, другий — направо. Надя сказала, що нам треба наліво, і я пішов. Село, чи, може, це був тільки якийсь його кут, було невелике. Ми йшли ще може яких 15 хвилин, і мені здавалось, що ми обходимо село довкола. Я озирнувся. Перед моїми очима відкрилась панорама села Кадовбищ і дорога, якою ми сюди прийшли. Ще кількадесят кроків і ми були на тому самому розгалуженні доріг, де Надя сказала, що нам треба наліво. Я дещо здивований подивився на Надю, але не сказав нічого. Надя усміхнулась.

— Ось вам і ваша молочарня, — сказала вона, показуючи на невеличкий будинок ліворуч.

— Дуже дякую, що ви послужили мені за проводиря, — сказав я. — Мені було дуже приємно у вашому товаристві. Прошу не гніватись, що забрав у вас стільки часу.

— Таке говорите, — защебетала Надя, — чого ж би я мала гніватись. Якщо мені не було б приємно у вашому товаристві, то я не водила б вас довкола села, а відправила б сюди. Ви ж самі бачите, що для вас була коротша дорога.

— Ще раз дякую, — відповів я і подумав, що це добра нагода замовити собі із нею ще одну зустріч. — Чи не міг би я з вами стрінутись, панно Надю?

Дівчина задумалася, а по хвилині сказала:

— Сьогодні це неможливо, бо я повертаюся аж у понеділок. З іншого боку, в Кадовбищах повно німців, і бабця не пускає мене на дорогу, а коли б і пустила, але побачила, що я говорю з вояком, от дістала б я від неї.

— Може, ваша бабця не дозволяє вам говорити із вояками-німцями з вермахту, а інакше поставиться до мене, українського вояка.

— Ну, нічого, — сказала вона рішуче, — якось воно буде. Домовимось на понеділок десь під вечір, коло заходу сонця. Чи добре?

Я без жодних передумов погодився.

— Тоді чекайте мене десь, скажімо, близько 7 години ввечері (пізніше бабця не дозволяє) на моїй вулиці, — і вона описала мені місце нашої зустрічі. На прощання подала мені руку і пішла.

Я стояв і дивився їй услід. Надя ще раз оглянулася, помахала кокетливо своєю малою рукою і зникла на тому самому закруті, звідки ми прийшли. Тільки тоді я пригадав собі, чого прийшов до Дуб'я, і повернув на подвір'я молочарні. Управитель прийняв мене дуже ввічливо, хоч це була неділя. Я домовився з ним про все, що було треба, але який був вислід нашої розмови, я вже не тямлю. Знаю тільки те, що я говорив про баняки, а думав про Надю. Управитель показував мені все, що мав на складі, але я всюди бачив русяву круглолицю дівчину з усміхненими очима, в гарній блюзочці та в обтислій полотняній спідничці.

Повертаючись до Кадовбищ, я думав про завтрашню зустріч. І чим більше я про неї думав, тим більше вона здавалась мені дуже далекою і майже недосяжною. Мені хотілось, щоб та сьома година вже була не завтра, а таки сьогодні. Нарешті я був знову в курінному обозі і, коли смеркло, вийшов пройтись. На вулицях був рух, як звичайно бувало в українських селах. Круtilись самотньо німецькі вояки, тут і там стояли гуртки селян, хлопців і дівчат, які або обговорювали становище на фронті, або розмовляли з нашими вояками, які належали до обозу. Я вийшов до села з наміром шукати вулицю, на якій мала б жити Надя і де я мав із нею зустрінутись. Знайти ту вулицю було неважко, бо вона зараз недалеко від центру села йшла дещо під горб понад якийсь рів чи потік, що ховався у тіні густопорослих дерев. Моїм компаньйоном був Заболотний, який уже перед тим був у якійсь хаті, де гнали, як він казав, добрий самогон, і ми пішли в тому напрямі. Хтось чекав уже перед тою хатою, і нас запросили всередину. Посередині кімнати стояла вся машинерія, потрібна для продукції самогону. Ми посідали на малих стільцях і говорили про Дивізію, про фронт, ну і про большевиків. Незабаром нам дали покуштувати ще гарячого самогону, але він мені не смакував. Ми мусили скоро повертатися до обозу або когось стрінути на вулиці з наших, хто знав «пароль». Як тільки ми вийшли на головну дорогу, навпроти нас їхав ровером посланець, який розшукував нас, кажучи, що обоз має негайно

виїхати із Кадовбищ. Ця вістка приголомшила мене, бо вона розвіювала усі мої мрії про завтрашню зустріч із Надею. Це означало, що я вже не побачусь із нею, бо навіть не знав її прізвища. «А якби і знав, то хіба це мало б якесь значення?» — поставив я сам собі питання.

Нарешті ми в обозі. В. Логаза ходив сюди і туди, дивився на кожний віз, чи все укладено, і лютився, бо не міг усього зібрати на вози. І так дещо треба було залишити бодай до наступного дня таки тут на старому місці. Тепер виявилось поза всяким сумнівом, що нам треба було ще одного воза на фураж для коней. Остаточно кілька міхів оброку, п'ять запасних коней, які належали усьому куреню, а також і кінь команданта сотні залишаться ще в Кадовбищах, а весь обоз переходив на нове місце — до Королівки біля Кутів. Разом із тим добром залишився я та ще два вояки. На другий день була моя черга їхати на розташування 7-ї сотні, щоб виплатити гроші і розділити фронтову пайку тютюну, солодоців та горілки поміж вояків. При цій нагоді я мав забрати вже і коня для сотенного команданта. Полагодивши всі справи, які мені належало у «Гефехтсштанді» 7-ї сотні, я мав повернутися назад до Кадовбищ із тим возом, на якому були товари, призначені для сотні, і організувати перевезення фуражу до обозу в Королівці.

Усе складалось якнайкраще для мене. Це означало, що ще існує можливість бодай побачитись із Надею, бо про довшу зустріч не могло вже бути й мови за даних обставин. І так я заночував у Кадовбищах, тим більше, що до ранку вже й так було недалеко.

Курінні табори від'їхали до Королівки вже добре по півночі, а нас шістьох з 7-ї сотні, включно з польовою кухнею та двома кухарями, залишили в Кадовбищах.

На другий день польова кухня і віз з різними товарами, призначеними для фронтової частини, разом із двома кухарями та з моїм помічником вибрались до командного пункту 7-ї сотні, який був біля цвинтаря у селі Заболотці. Перед нами було сім-вісім кілометрів битої дороги, яка провадила з Кадовбищ прямо на північ і перед селом Висоцьким повертала на північний захід у бік села Заболотці. Погода була чудова. На ясно-блакитному небі жодної хмаринки, й передполудневе сонце припікало чимраз більше. Правда, ми не поспішали, бо не було потреби. Довкруги шуміли

лани майже стиглого збіжжя. Приїхавши до Заболотців, ми напоїли коней у тіні крислатих дерев і, перейшовши через село північним краєм, повернули праворуч попри цвинтар та незабаром були в сотенному бункері. Командант сотні поручник Малецький вирішив, що пайки будуть роздаватися під час обіду. Ми мали ще трохи часу, і я вибрався до самого розташування наших стрільців. В окопах панував добрий настрій, хоча хлопці нарікали на те, що вони при розбудові окопів почуваються не вояками, а звичайними робітниками. Бойова частина сотні мала в той час понад 90 осіб — стрільців, підстаршин та старшин. Між ними був єдиний підстаршина німець — унтершарфюрер Рене, сам баварець, який дуже не любив пруссаків. Він зжився з хлопцями настільки, що вони трактували його як одного зі своїх. А роботи при будові окопів було чимало, бо на 7-му сотню, до якої була приділена одна чота важких скорострілів 8-ї сотні, припало майже півтора кілометра довжини фронту, лінія якого проходила горбками, а самі окопи будувались зигзагом. Це збільшувало їх довжину, мабуть, удвоє. Крім самих окопів, будувались також і бункери, які вимагали великого вкладу праці. Хлопці раділи з того, що відділи зенітної артилерії, розміщені у стратегічних місцях вздовж усього полку і Дивізії, раз-по-раз збивали большевицькі розвідувальні літаки, чим підносили настрій серед піхотних полків.

Сонце вже добре завершило на захід, коли ми залишали сотенне розташування. Польова кухня поїхала через Заболотці і Чішки до курінного обозу в Королівці, а я зі своїм помічником і фірманом — до Кадовбищ, щоб забрати звітти залишений нами фураж та п'ять запасних коней. Я весь час комбінував так, щоб можна було побачитись із Надею. І це мені вдалось, бо поки ми приїхали та склали частину фуражу на віз, було вже по шостій годині. Я скористався із цієї нагоди і пішов до села тоді, як хлопці вже докінчували роботу, пообіцявши перед восьмою повернутися.

Я вибрався до Кадовбищ і пішов прямо на умовлене місце. Мав на собі весь військовий виряд, за винятком наплечника та проти-газової маски, а тому що шолом мені заважав, бовтаючись на поясі, я надів його на голову. Нарешті я опинився на вуличці, яка вела до господарства, де жила Надя, і почав проходжуватись вгору та вниз, очікуючи дівчини. Мені не довелось довго чекати, бо Надя, як на

диво, вийшла вчасно. Я не знав, що з собою робити, чи підійти їй назустріч, чи почекати, аж вона зрівняється зі мною. Я вирішив не підходити, але, спершись спиною на поруччя, що відділяло вуличку від стрімкого берега, покритого густим заростом кущів та бур'янів, ждав.

Надя зійшла вуличкою вниз попри мене і, навіть не глянувши в мій бік, проминула мене. Я чекав, що буде далі, а вона, дійшовши аж до головної дороги, глянула в один бік і в другий, а потім на годинник і почала повільно повертатися назад. Я глянув на свій годинник — була точно 7-ма година. Уважно слідкував за її рухами та поставою. Надя була одягнена в ту саму білу полотняну спідничку та в іншу вишиту блузку. Вона знову пройшла попри мене, немовби там стояв не я, а якийсь нерухомий дерев'яний стовп. У мене серце почало битись, як у спійманого горобця.

— Ви когось шукаєте? — запитав я, коли вона проминула мене.

Надя припинила хід, глянула на мене, ніби ніколи мене перед тим не бачила, а я всміхнувся.

— А бодай вас, — промовила вона, — я ж вас не впізнала. Навіщо ви насадили той баняк на голову? Скиньте його, бо ви в ньому дуже суворо виглядаєте.

Я не застановився над тим, що ось це мале дівча, яке мене побачило вдруге, вже відразу дає мені накази, як я маю одягатись, — мені, воякові! Але цей наказ здавався мені таким невинним, а рівночасно чомусь більш авторитетним, ніж наказ мого сотенного команданта. Я без протесту зняв шолом і надів на голову свою польову шапку — «пиріжок».

— О, тепер ви виглядаєте собою, і мені так більше подобається, — сказала вона якось по-дитячому, наївно. — Але чому ви в тому баняку та в такому дивному мундирі? — показала вона на мою маскувальну уніформу. — Ви ж так виглядаєте, немов були б уже такі на фронті.

— Це маскувальна уніформа, і її носять усі наші хлопці на фронті. Я сьогодні прийшов на нашу домовлену зустріч, тільки щоб поговорити з вами, послухати ваш голос і сказати, що нашу частину перевели з вашого села. Я стою перед вами лише завдяки збігу обставин, щоб попрощатись з вами, бо я негайно мушу відійти до своєї частини.

— То ви навіть до нашої хати не зайдете? — запитала здивовано Надя. — Бабця казала просити вас на вечерю.

— Я з найбільшою приємністю пішов би з вами на вечерю, але це неможливо. На мене чекають хлопці, готові до відходу. Я — во- як і не можу робити, як хочу, але так, як наказують. Правда, я до вас прийшов без наказу тепер і ще прийду, як дозволите та буде на це відповідна нагода. А тепер я мушу йти.

— Так скоро? — промовила Надя, немов до себе. — Шкода.

Я чувся доволі ніяково. Мені хотілось пригорнути до себе те чорнобриве дівча й поцілувати кріпко і довго. Однак я побоявся, що в неї залишиться від нашого коротенького знайомства якийсь гіркавий посмак, що я нахаба.

— Мені було дуже приємно зустрінутись з вами і дуже прикро розходитись, не маючи змоги навіть поговорити з вами. Я вдячний вам, що ви не відмовили мені в сьогоднішній зустрічі. Даруйте, але чи... чи можна вас на прощання поцілувати? — запитав я і чомусь у той самий момент подумав: «От і дурак з мене! Хто ж дівчину питає, чи можна поцілувати?» Але питання вже було поставлене. Щоб якось вийти з тієї ситуації, я обняв дівчину за стан і пригорнув до себе. Вона мовчала і не опиралась. Я глянув їй в очі і нахилився до її рожевих і запашних уст. Того поцілунку я не забув до сьогодні.

Час летів, і я мусив прощатись. «Я мушу йти», — сказав і завважив сльози в Надиних очах.

— Я ще загощу до вас, — сказав на прощання. При кінці вулички оглянувся. Надя стояла і дивилася мені вслід. Вона помахала мені, а я відповів їй знаком поцілунку. Почуття приємності та туги чергувались у моїй душі. Мені пригадалась стрілецька пісня: «Як з Бережан до кадри...»

Тут зайве згадувати, що я в своєму житті вдруге не побачив чорнобривої Наді. Проте не раз бачив її у своїх мріях — у білій обтислій спідничці та вишиваній блузці. Вона з'явилась у моєму житті тільки на мить і зникла, як метеор, залишаючи за собою непроминальний спомин — останній приємний спомин з нашої рідної землі. Він теплом жеврів у темноті сірої буденщини вояцького життя напередодні небувалих і жорстоких переживань, яких нам доля-мачуха не пощадила.

В дорозі на фронт

Коли я повернувся у сад, де ще вчора гомоніли голоси вояків обозу 2-го куреня, там тепер було тихо і пусто. Тільки прямокутні рівчаки та потоптана трава лишили знаки по шатрах та обозах. Мої хлопці вже були готові до від'їзду. Коні були запряжені до перевантаженого воза. Погонич сів на віз, і коні рушили. Один із п'яти запасних коней, прив'язаний до воза, повільно ступав за ним. З інших коней мій товариш забрав одну пару, а друга залишилась мені. Замість провадити коней пішки, як співається у пісні «Лугом іду, коня веду...», ми посідали на неосідланих коней, бо краще їхати, ніж іти. Але це не завжди правда.

Я сів на коня без жодного клопоту. Але як тільки опинився на його хребті, він, немовби його гедзь укусив, почав скакати й виводити якийсь несамопитий танок. Я намагався його втихомирити, але кінь не піддавався, бо не був загнзваний. Злізти з нього було небезпечно, бо він міг міцно врізати копитом, як пише книжка. Мій товариш спочатку сміявся вголос, але скоро переконався, що тут не жарти, і повернув своїми кінями до мене. Та коли в сутінку вечора він зблизився до мене, то ще більше почав реготати, а мене обливав холодний піт. Мені здавалось, що мене тут не «гостра куля, але копитом вб'є кобила».

— Який чорт висадив тебе на мула? — запитав мій супутник, на силу стримуючись від сміху. — Хіба ти не знаєш, що на мулах не можна їхати, бо він не для їзди верхи?

— А звідки я мав знати, що це не кінь, а мул? — запитав я здивований. — Я ніколи перед тим мула не бачив і тепер не бачу між ним і конем різниці.

Мій товариш допоміг мені злізти з мула та пересісти на коня і при тому дав мені першу лекцію, що таке мул, а що кінь. Надворі вже була темна ніч, коли ми, нарешті, дістались до Королівки, де на нас нетерпеливо чекав наш булавний В. Логазя.

Королівка була перед війною польською колонією, від якої тепер мало що залишилось, за винятком гарних живоплотів уздовж дороги, що провадила до села Кути, віддалених на кілометр на південь. Через те комунікація з тим селом була важча, ніж у Кадовбищах.

У вівторок, по службі, ми, гурт вояків, вибрались подивитись на село Кути зблизька та зав'язати знайомства. Це сталося для нас доволі легко, бо відразу при вході до села зустрілись із місцевими хлопцями, які забрали нас трохи попразникувати. Ми весело провели вечір і на прощання одержали всі разом і кожний окремо запрошення прийти ще й на другий день відсвяткувати Петра і Павла. Ми, розуміється, від запросин не відмовились.

У нас є приповідка, яка каже, що «не все в середу Петра», але в цьому році Петра і Павла було таки в середу. Погода була не дуже стійка, бо раз-по-раз небом просувалися важкі чорні хмари і падав дощ.

У середу, під вечір, я скоро переодягнувся у вихідну уніформу і разом із гуртом інших вояків збирався йти до села. Свою робочу уніформу разом із портфелем я кинув недбало на віз із сотенною запасною уніформою. По дорозі зайшов до шатра бунчужного, щоб сказати йому, що йду до села, і тут мені вручили листа від Данки Т. зі Стрия. Прочитавши листа, я заховав його до нагрудної кишені і вийшов. Але до села ми вже не дійшли. На півдорозі наздогнав нас ровером посланець і сказав, що ми мусимо негайно повертатись, бо вози цієї ночі відходять, і всі вже пакуються. Не було ради, й ми вернули назад.

На мене пакинувся мокрим рядном бунчужний Логаза, дорікаючи, що кожний раз, коли приходить алярм, мене немає на місці, і він мусить опікуватись не тільки своєю канцелярією та обозними справами, але й усім тим барахлом, яким завідував я. Я нічого не відповідав, бо воно, дійсно, так сталося вже вдруге впродовж останніх чотирьох днів, хоча я ніколи нікуди не йшов без його відома.

У першу чергу я хотів переодягнутись, але своєї робочої уніформи вже не міг знайти; вона була десь між уніформами сотенного запасу. Я, хоч-не-хоч, залишився в вихідній уніформі тільки з військовою книжкою в кишені, бо всі мої документи спочивали, мабуть, на купі запасних уніформ. Вантажитись було нелегко через брак возів, на які ми наклали стільки вантажу, що коні ледве могли тягнути. Вози були навантажені, як у нас кажуть, під рубель.

Згідно з наказом, 30-й полк міняв свою дислокацію, і сотні не могли перенести свого запасу амуніції, тому обози мусили підтягнутись ближче до окопів, щоб забрати залишок амуніції. Вже було добре по півночі, коли ми вирушили в сторону Заболотців, а як прибули на оз-

начене місце, надворі вже почало зоріти. Нашої сотні ще не було, і нам довелось чекати на неї. Тому що ми не мали порожнього воза на амуніцію, прийшов наказ залишити у придорожньому рові запаси наших уніформ, наплічники та білизну, а на той віз покласти амуніцію. Пізніше це все мали підвезти нам полкові вантажні автомашини.

Десь там, де вставало ранішнє сонце, гуділи гармати. Спокій на відтинку Бродів закінчився, й Дивізія готувалась до бою. Незабаром прийшла наша бойова група і, здавши свій надлишок амуніції, вирушила у напрямі села Підгірці курними дорогами. На сході більшав червоно-жовтий круг сонячних променів. Настав новий день, і 30-й полк вирушив першим на фронт — у бій.

Ми скоро з'їхали з головного шляху Заболотці—Кадовбищі на курну дорогу, прямуючи на південь у бік села Підгірці. Коні важко тягнули перевантажені амуніцією та всяким військовим добром вози. В короткому часі розпливлися багряні промені на східньому небосхилі, й на погідно-блакитному небі з'явилось ранішнє липнєве сонце. Тут і там сюрчали коники, весело зустрічаючи новий, повний невідомих ще пригод, день 13 липня 1944 року. Праворуч від нас спокійно вставало до денного життя гарно розташоване село Кадовбищі, в якому залишилась Надя. Чи зустрінусь я ще з нею?

Було десь біля 10 години ранку, коли ми наблизились до північного боку села Підгірці, долішня частина якого — це українське село, а горішня — невеликий кут довкола замку, замешканий здебільшого поляками. Нам треба було дістатись до горішньої частини Підгірців, куди проходив головний шлях. Щоб зійти на горб до головного шляху, треба було проїхати невеличкий, але прикрий горбок польової дороги. Заки ми дійшли до цього горба, 1-й курінь нашого 30-го полку вже зробив першу спробу дістатись наверх, але безуспішно. Стрімкий горбок та вузька доріжка утруднювали доступ для важконавантажених возів. Довелось розкопувати доріжку та допомагати коням витягнути вози на гору, але й цього було замало, і треба було витягати вози четвірнею. Це все затримувало просування 30-го полку. Скоро долучились ще й бойові частини, які полями прямували окремими групами в бік Підгірців. Робилось невимовно жарко. Із коней та вояків струменями лився піт, й докучала спрага. Хто не був зайнятий при розкопуванні дороги, той ховався у тіні придорожніх кущів і молодих де-

рев. Але незабаром на дорозі з'явилися молодіжці й дівчата з повними збанками холодного квасного молока і щедро вгощали вояків. На місці спорожнених збанків з'являлись усе нові. Це українське село вітало своїх вояків і намагалось допомогти чим хата багата.

Заки цілий полк дістався на головний шлях, сонце стояло вже в zenіті. Був полудень. 1-й курінь розташувався вздовж головного шляху, а 2-й — на замковому подвір'ї, де ми мали одержати наш обід. Кухарі ще не були готові з обідом, і ми звернули увагу на величний замок, що гордо стояв саме проти нас. Ця гарна будівля — твір відомого в Україні французького архітекта Бопляна, який, будучи на службі у польського короля Володислава IV, збудував у 1639 р. на Дніпрі славу фортецю Кодак, а в 1635—1640 роках — ось цей замок для панів Конецьпольських. Цей самий Боплян — автор відомого опису України французькою мовою, що з'явився вперше у 1650 році, вийшов кількома виданнями та був перекладений на англійську, німецьку, польську та московську мови, також є автором першої мапи України в 1639 році, що вийшла друком у Данцігу в 1654 році. Щоправда, цей замок був перебудований у кінці того ж XVII ст., але все ж таки він, Боплян, поставив його перші фундаменти, і через те як розташування замку, так і його головні характерні прикмети є його твором.

Головні двері до замку були відчинені, і ми увійшли до просторого замкового вестибюля. Направо була велика зала, яка мала вигляд приймальні для гостей. Тут, у цьому замку, часто перебував польський король Ян III, Собеський разом із своєю дружиною французенкою Марисенькою, до якої щодня йшли гінці з його любовними листами, коли він перебував у поході на турків, визволяючи з їхньої облоги Відень у 1683 році. В одному із кутів цієї зали стояли покинуті і полинялі старі бойові прапори. Звідки і як вони сюди потрапили, нам невідомо. Колись тут, мабуть, були ті, які вміли розповісти історію цього замку, які знали, що то за прапори, але тепер тут була пустка. Багато чого бачив цей замок на своєму віку. Тут, у цій приймальні, гостювали колись і козацькі послі, включно з польським ставлеником гетьманом Михайлом Ханенком, а на його подвір'ї іржали козацькі степові коні.

Але нам не довелося оглянути всього замку, бо інші двері були замкнені, і ми вдовольнилися тільки оглядинами вестибюля та

приймальної зали, із вікон якої було видно розлогі поля та замаєні зеленню українські села.

Замковим подвір'ям пронісся пронизливий звук свистка, який став невід'ємною частиною вояцького життя: свисток будив вояків, сповіщав про снідання, обід і вечерю, кликав на збір і повідомляв про нічну тишу чи навіть і бойовий наступ на вправах чи на фронті. Цим разом свисток кликав на обід. Свистки були приємні й неприємні, залежно від того, що вони сповіщали. Цим разом звук свистка був приємний, бо він кликав на обід. Усе вояцтво сотні стало біля польової кухні з відкритими їдунками, чекаючи на свою чергу. Сотенний кухар уже стояв у білому фартусі й розділяв, немов мама дітям, обід.

Було вже, мабуть, біля першої години пополудні, й хлопці зручно порозлягались поміж крислатими деревами замкового подвір'я, коли з висот небесної блакиті щось загуло і високо-високо над нами з'явився якийсь літак. Чий це був літак — цього ніхто не знав, але тому що впродовж нашого перебування у другій фронтовій лінії ми бачили тільки большевицькі літаки, то не було сумніву, що і цей був ворожий розвідувальник. Вслід за цим прийшов наказ вирушати далі в дорогу у східному напрямку по шляху Підгірці — Сасів.

Дорога проходила, мабуть, із кілометр чистим полем, а там розгалужувалась прямо на схід на Сасів і на південь у бік місцевості Олеська. Наш полк просувався прямо на захід через ліс на Сасів, і 1-й курінь уже заховався був серед дерев лісу, коли ми з невідомих причин затримались. 2-й курінь зупинився саме при вході до лісу, який починався тут якимись невеликими кущами, зокрема на південь від дороги. Спочатку здавалось, що це тільки якась зупинка на хвилину, але почали минати не тільки хвилини — цілі години, а ми все ще стояли на місці. 1-й курінь — на дорозі в лісі, а ми серед чистого поля, і тільки придорожні дерева давали трохи тіні, під яку наші конюхи повмощували свої вози з кінями, котрих немилосердно обсідала мушпа. На небі не було ані хмаринки, й липнече сонце змушувало вояків також шукати холоду. Вояки порозсідались у придорожніх ровах, у тінистих місцях і чекали, що буде далі. Кожний намагався довідатися, чого ми стали і то серед поля, але ніхто не міг дати на це відповіді.

Раптом на ясно-блакитному небі з'явилися два літаки, які, побачивши військову валку, почали кружляти над нами. Цим разом не було сумніву, що це большевицькі літаки, бо летіли вони так низько, що можна було бачити червоні п'ятираменні зірки на них. Старшини дали наказ розсипатись по полю, на якому дозрівали жита та пшениці. На шляху залишилися тільки вози, на яких найбільше було таки різного роду вибухових матеріалів. Одна група з 8-ї сотні важких скорострілів розставила свого скоростріла в кущах на краєчку лісу й намагалась позбутись непроханих гостей скорострільними серіями вогню. Здавалось, що це допомогло, бо літаки скоро зникли за верхів'ям дерев лісу. Але незабаром з-за лісу зовсім непомітно пролетів низько-низенько ворожий літак і посипав вогнем із бортової зброї на скорострільне гніздо та дорогу, на якій стояли вози. Заторохкотів наш скоростріл, але ворожий літак і не думав утікати. Він зробив ще одно велике коло над нами і спустився саме над скорострільним гніздом, яке намагалось його збити безперервним вогнем. Раптом наш скоростріл замовк, і большевицький літак зник за обрієм лісу. Але цим разом він доконав своє, бо, як виявилось, скорострільник був поранений, а перший стрілець із обслуги вбитий. Так само був поранений стрілець Іван Кулик із 7-ї сотні. Вбитого вояка так і поховали там під лісом недалеко від села Підгірці.

Ця подія викликала пригноблене враження, тому що смерть стрільця була вислідом безглуздя командування полку, яке замість заховати увесь полк у лісі й там чекати на подальші накази, залишило 2-й курінь на відкритому терені, немовби полк був не у фронтовій полосі, а на прогулянці. Це й викликало серед стрільців підозру, що в нашому командуванні щось не так, коли воно не може передбачити навіть найбільш можливих випадків.

Щойно, коли землю огорнула повністю вечірня темрява, ми вирушили далі в дорогу в бік Сасова. Ми просувались чомусь дуже повільно крутою дорогою через ліс, який тягнувся доволі довго. У міжчасі бойові частини відділились від тросів* і пішли лісами на місце свого призначення. Надворі починало світати, коли ми переходили через заспаний ще Сасів. Назустріч нам надходили

* Мабуть, вояки адміністративно-господарчої сотні. — *Ред.*

німецькі частини вермахту разом із своїми величезними танками — «тиграми». Вони заледве могли розминутися з нашою валкою на не дуже широкому гостинці. Ми з цікавості розпитували про фронт, чи далеко він та яка там ситуація. На наші запити ми діставали звичайно дуже ляконічну відповідь, що фронт недалеко і він є всюди. В той час ми не могли зрозуміти того твердження і тільки пізніше узнали його дійсне значення.

Через ніч небо почало затягатись хмарами й заповідався хмарний, якщо вже не дощовий, день. На самому початку села Колтівська Руда наші троси завернули наліво й незабаром отаборились у молодому сосновому ліску недалеко від села. Командантом тросів 2-го куреня був господарчий старшина унтерштурмфюрер Г. Гогаге, а його заступниками адміністративний підстаршина курінного штабу унтершарфюрер Дітч та його помічник, також німець, інвалід на ліву руку, штурман Кречмер. Дітч походив із Судетів і знав добре чеську мову й тому міг порозумітись із українцями.

Перший бій

Зранку почав падати дрібний сльотливий дощ, а згодом із-за хмар почувся гук літаків — большевицьких розвідувальників, які час від часу спускались низько над верхів'ями дерев й обстрілювали ліс із бортової зброї. Цим разом, однак, вони не зробили нам жодної шкоди, але такі нальоти повторювалися раз-по-раз аж десь до 3—4-ї години пополудні. Наші вози й коні були належно заховані серед дерев та прикриті зеленими галузками. Єдиним розпізнавальним знаком, що хтось стояв у тому лісі, були наші польові кухні, які готували обіди для своїх сотень і через те постійно диміли. В кожному разі ми не могли виходити з лісу, щоб не вказати нашого місця таборування.

Здалека з-за лісу доносився до нас гуркіт розривів різного роду стрілень та гранат, що вказувало на постійні бої. Наш зв'язок із бойовими частинами не був налагоджений, і ми не знали, що діється на фронті. Перед полуднем кухня виїхала до фронтової лінії з обідом для бойової частини, і ми вже нетерпляче очікували її повернення, щоб дізнатися про новини із поля бою. Десь уже добре пополудні до тросів прийшов один стрілець із 7-ї сотні і заявив, що 7-ма сотня розбита, а командант сотні поручник М. Малецький убитий.

— Усе пропало, — говорив він. — Сотенний загинув. Уша Рене загинув. Цілу сотню оточили большевики й вибили до ноги. Я, мабуть, один-єдиний, хто вийшов із того пекла живим.

Вістка приголомшила усіх. Не хотілося вірити, що з усієї сотні молодих і здорових хлопців не залишився ніхто, загинувши першого дня перебування на фронті. Бунчужний Логаза хотів докладного звіту, як дійшло до такого трагічного кінця. Він намагався дошукатись правди у словах стрільця. Стрільцеві дали негайно їсти, і він трохи отямився та почав розповідати пригоди сотні від хвилини приходу на фронт.

— Коли наша сотня по цілонічному марші прийшла до окопів, там німців уже не було, ми зайняли окопи самі, й за винятком стійок* все заснуло від великого змучення, бо ж це була друга ніч, коли не було вже змоги виспатись. Рано-вранці на нас почали наступати большевики, але ми їх відбили, й вони залишили поле бою, кинувши все своє військо майно. Дехто кинувся швидко забрати собі якусь здобич, як автоматичний пістолет «фінку», «максима» та інші частини військового вряду червоноармійців. Але тоді ж нашу сотню заатакував якийсь інший большевицький загін, який нас оточив, і ми мусили йти в рукопашний бій. І в цьому бою я на власні очі бачив, як згинули поручник Малецький та унтершарфюрер Рене. Загинуло багато наших хлопців, а решта, мабуть, потрапила в большевицький полон. Я якимось чудом вирвався звідти живий і здоровий, — закінчив своє оповідання стрілець.

Незабаром з'явився заступник коменданта тросів унтершарфюрер Дітч, якому переповів усю історію Логаза із своїм власним коментарем, що те все виглядає йому як перебільшення. Дітч був непоганий чоловік і дуже людяний, але часом він також виявляв свою віру у вищість німецької раси. Однак тепер, почувши, що горді сини III Райху відступили із фронту, заки ще їм прийшла зміна, дещо змішався. Коли Логаза закінчив йому доповідати про перебіг бою згідно із розповіддю згаданого стрільця-фронтовика, він міняв раз-по-раз колір обличчя і не міг відповісти нічого, так мовчки й відійшов.

* Стійка — варта. — Ред.

У пополудневі години дощ ушух, і не було уже ворожих нальотів, але вістки з фронту не впливали на піднесення настроїв. У кожного снували думки про своїх приятелів і товаришів, які були в бойовій частині.

Тільки надвечір до обозів повернулась кухня з одним малим візком-однокінкою для перевозу аmunіції, яким управляв стрілець П. Бідула. На возику лежав поранений поручник Малецький, а біля кухні — також поранений німець Рене. Стрільці, які йшли з кухнею до фронтової лінії, підтвердили вістку, що не тільки 7-ма сотня, але цілий 2-й курінь розбитий, навіть, можливо, цілий полк. Але аж так трагічно не є, як це представляв згаданий стрілець. Щоправда, до обіду не зголосилась навіть і половина сотні, зате прийшли хлопці з інших сотень, але, можливо, й наші хлопці десь тимчасово затримались при якійсь сотні полку. Зрештою, сам факт, що командант сотні і командант третьої чоти не загинули, а тільки були поранені, вказував на те, що перша вістка була надто трагічно передана. Однак не було причини й на великий оптимізм. Обох поранених перенесли на приготовлений віз, а від них самих довідатись не можна було нічого. Скоро після того стрілець П. Бідула вирушив із ними в бік Золочева, щоб передати їх до перев'язочного пункту, а затим до шпиталю. На швидкий їх поворот до сотні не можна було надіятись. Поручник Малецький був поранений пострілом із автомата в ліву руку та лівий бік тулуба, а десятник Рене — в ногу.

Настав вечір, а за ним — темна, глуха ніч, коли до тросів наспів наказ відступати назад у бік Сасів — Підгірці. Першою місцевістю, через яку ми проходили, була Колтівська Руда, яка палала у вогнях, спричинених ворожими нальотами. Вогненні язики переносились легким вітром із даху на дах. Горіли хати й стодоли, стайні й обори, тріщали охоплені вогнем сволоки і з гуком падали на землю, розсипаючи мільйони іскор, які вітер розносив далі на будинки, які поки що вціліли від ворожих нападів. Це були жнива кровожерливої і нищівної війни. Гасити вогонь не було кому, бо ніде не було жодної живої душі, видно, що селяни заховались, де хто міг, залишаючи все своє добро напризволяще.

Ми відступали серед темряви ночі. Дійсного команданта курінних тросів, унтерштурмфюрера Гогаге, не було, його заступ-

ник унтершарфюрер Дітч не міг отямитись і, куди не ходив, усе повторював одну і ту саму фразу: «Алес іст ферльорен, алес іст ферльорен!»*, а штурман Кречмер, який мав йому допомагати, не міг нічого порадити в цьому чужому йому краю. Він тільки водив довкола своїми переляканими очима і, коли до нього хтось звертався, то незалежно від змісту питання постійно повторював, немов у сні, свою улюблену фразу: «Ах зо! Ах зо!» Силою обставин команду над обозами перебрав бунчужний 7-ї сотні десятник Володимир Логаза при допомозі бунчужного із 6-ї сотні десятника Мацькова.

Відступ обозів був повільний. Ніч була така темна, що нічого довкола не було видно — тільки на віддалі кількох кроків сіріла смужка дороги, а під ногами шарудіння камінців вказувало, що ми ще на головному шляху, а не десь на полях. Зате, час від часу, високо в небо злітали большевицькі освітлювальні ракети, які, долетівши до визначеної висоти, звисали в повітрі, немов парасолі, і впродовж хвилини освітлювали все довкола — поля із дозріваючим збіжжям, навіть віддалені від нас дрімучі ліси. Одна така ракета зависла на небі, коли ми переходили через містечко Сасів, яке у світлі ракети виглядало якось пригноблено мертво. Білі стіни будинків нагадували собою якісь зачаровані потвори, що дивились на нас своїми темними очима-вікнами, у яких не було ні крихітки життя. Довкола було тихо і спокійно.

Наша валка посувалась повільно, час від часу зупинялась і знову рухалась із місця. Коли-не-коли з'являлась невисока постать бунчужного Логази, який передавав накази, як і куди треба їхати. «Не відставати, бо загубитесь». То знову: «Вважайте, попереду закрут направо! Тримайтеся купи, бо як загубитесь, то попадете чортові в зуби й опам'ятаєтеся вже аж на Сибіру, якщо доживете».

Надворі уже сірів ранок, коли ми зупинились у лісі, щоб дати відпочинок людям і коням. Ціла валка возів заховалась у найбільш затіненому місці крислих дерев. Праворуч від шляху ліс глибокою яругою спадав униз. У лісі була тиша, навіть пташки не співали, тільки шуміли, ніби шепотіли ранню молитву, верхів'я дерев. Кухар зварив каву, і вояки мовчки пили, заїдаючи черствим хлібом-комісником, а коні споживали свій обрік. Я зійшов у доли-

ну в глиб лісу й тут несподівано зустрів десятника Нижника з нашої сотні, який блукав лісом, ніби чогось чи когось шукав. Ми вдвох повернулись до тросів, де його засипали питаннями, як то дійсно було вчорашнього дня із 7-ю сотнею.

Десятник Нижник був чотовим 1-ї чоти і брав участь у всіх боях 2-го куреня, він був ніби спокійний, але все ще видно було по його поведінці сліди вчорашнього переживання. Він розповідав стримано й часто зупинявся, ніби спочивав.

— 7-ма сотня прийшла в окопи, коли ще було темно, й зайняла позицію на правому крилі куреня біля села Круглів. Справа від нас стояв вермахт, із частиною якого ми мали зв'язатися. Наліво від нас розташувалась 5-та сотня поручника Юриняка, а за нею далі 6-та сотня поручника Сумарокова. За легкими сотнями зайняла позицію 8-ма сотня зі своїми важкими скорострілами та гранатометами. Зараз по зайняттю позицій поручник Малецький вислав до вермахтівської частини на правому крилі вистовика Марка, але він, із невідомих причин, до сотні тоді не повернувся, так що в дійсності ми не знали, що там діється і чи взагалі була там якась частина, бо зв'язку з нею не мали.

Десь біля 10 години ранку большевики почали масовий наступ під прикриттям своїх танків на позиції 5-ї та 6-ї сотень 2-го куреня. Раптом ми побачили, що большевики вриваються до окопів 5-ї сотні. Поручник Малецький доручив мені піти з моєю першою чотою на допомогу. Але заки ми ще вирушили з окопів, командант сотні сам перебрав командування чотою. Після короткого, але запеклого бою большевиків ніби відбили, й вони відступили, але якийсь большевик, побачивши між нами старшину, поручника Малецького, який чомусь не був одягнений у фронтовий однострій, випустив у нього серію пострілів із «фінки». Підозрілий рух большевика завважив десятник Рене, поспішно витягнув пістоль і вистрілив у большевика. Та постріл Рене на кілька секунд запізнівся. Від большевицького пострілу впали поранені поручник Малецький і сам Рене. Так само впав і большевик, якого Рене застрелив із ракетно-сигнального пістоля, який він вихопив замість револьвера.

В міжчасі на наших тилах з'явився якийсь інший большевицький відділ, і нам довелося пробиватись крізь нього. Проминуло

* Усе вже втрачено (нім.).

кілька хвилин, заки ми зорієнтувались, що між нами немає нашого сотенного. Десятник Скрипій узяв із собою стрільців Кіналя та Маслянку, й вони повернулись у напрямку, де востаннє бачили поручника Малецького. Він та десятник Рене лежали в траві, і хлопці на плечах винесли їх обох, пробиваючись через нове оточення, яке большевики намагались зробити. Наша сотня була вже в цей час розбита, так що окремі групи були розкидані, деякі серед груп 8-ї, 5-ї, навіть і 6-ї сотень, залежно від того, де їх кинули на допомогу під час большевицького наступу. Команду над сотнею перебрав хорунжий Вітошинський і намагався стягнути 7-му сотню разом, що було нелегко через несприятливе розташування, пов'язане з постійними атаками большевиків, які продовжувались майже без перерви цілий день — большевики хотіли нас викинути з наших окопів, які мали добру бойову і стратегічну позицію.

На закінчення десятник Нижник запевнив, що, незважаючи на значні втрати, сотня не розбита, частина хлопців розташувались у лісі й відпочивають, деякі, що розпорошились по інших сотнях, після того як було поранено поручника Малецького, потроху збираються назад. Нижник, поснідавши при тросах, повернув назад до своїх хлопців разом із тим фронтовиком, який нас учора запевняв, що тільки він один залишився живим з усієї 7-ї сотні.

Під час відходу на фронт 7-ма сотня нараховувала двох старшин — поручник М. Малецький, командант сотні, та хорунжий Вітошинський; п'ять підстаршин — десятник Володимир Логаза, бунчужний сотні; командант 1-ї чоти десятник Нижник; командант 2-ї чоти десятник Скрипій й один німець у сотні (десятник) унтершарфюрер Рене, командант 3-ї чоти. Загалом у сотні було 124 особи. У тому числі два старшини, 5 підстаршин та 117 стрільців. Бойова частина сотні нараховувала 92 стрільці, 4 підстаршини та два старшини, а 26 осіб були при тросах. Після боїв 14 липня бойова частина нараховувала приблизно 80 вояків. Що сталося із рештою — важко було сказати. Частина із них, без сумніву, загинули, частина були поранені, яких відправили до дивізійного шпиталю, а дехто, мабуть, потрапив у полон, хоча цього вояки Дивізії боялись більше смерті, бо тільки німці, які не знали москалів, могли вірити в те, що полон врятує їхні життя.

16 липня на заміну 30-му полкові прийшли 29-й і 31-й полки, а 30-й відправили в тил для реорганізації, що тривала всього один день, бо большевики, крім великих втрат, напірали все новими й новими силами, яких зупинити командування XIII корпусу, до якого належала українська Дивізія, не могло німецькими частинами.

Пополудні 16 липня обози 30-го полку, а з ним і 2-го куреня, отаборились у лісі на захід від шляху Підгірці — Олесько, і тут вони перебули аж до 19 липня. Погода була дуже нестійка, і часто йшов дощ. Однак зв'язок із сотнею був налагоджений, і перший переляк проминув, хоча надій на покращення ситуації на фронті не було. В неділю 16 липня на місце нашого постоя прийшли ще й троси із 31-го полку, які мусили відступити, тому що фронтові дії посувались повільно на південь. Так у цьому лісі зібрались обози двох полків Дивізії, що із стратегічних мотивів не було влучним плануванням.

У Северинському лісі

У понеділок 17 липня прийшов наказ сформувати з кожного курінного обозу по одній бойовій групі та віддати їх у розпорядження командирові полку. Того дня погода дещо покращилася, але хмари все ще перекочувались по блакитному небу одна через одну і вряди-годи скроплювали землю густим дощем. Пополудні я дістав наказ передати мої адміністративні обов'язки курінному — адміністративному підстаршині унтершарфюрерові Дітчеві, а сам мав очолити новосформовану бойову групу і зголоситись з нею до командира полку.

Сонце хилилось уже добре на захід, коли моя група була готова до маршу. Склад її був дуже нерівний з огляду на боєздатність, бо бунчужні сотень віддавали тільки таких, з яких в обозах не було ніякої користі. Крім того, моя група була нерівна і з огляду на вік; більшість — це були молоді хлопці, але не бракувало і старших уже під п'ятдесят. Група складалась із 14 осіб, і ми попрямували до полкової команди, яка в той час розміщувалась у якійсь хаті на краю села горішніх Підгірців.

Раптом праворуч, тобто із заходу, де простягався великий ліс у сторону Сасова, ми завважили якийсь літак, що летів у наш бік. Я

наказав заховатись, щоб нас не побачили ворожі летуни та не пригостили своїми гостинцями. У цьому випадку моя група виказала неабиякий послух. За одну хвилину все було заховано так, що літак пролетів майже понад нашими головами, не запримітивши нас.

Зате гірше було зібрати групу назад до маршового порядку, бо на мій наказ збиратись з'явилося тільки тринадцять вояків, а чотирнадцятого не було. На лихо вояки один одного ще не знали. Це була збиранина з різних сотень, і вони ще не встигли добре познайомитись. Коли моє кликання загубленого вояка не дало жодного висліду, я послав кількох хлопців на розшуки, які негайно таки нашу згубу знайшли. Це був старший уже дядько, який, виправдовуючись, заявив, що він не чув мого наказу вставати.

Нарешті ми вирушили далі до Підгірців. По дорозі проминули могилку стрільця-скорострільника, що був першою жертвою в нашому полку чотири дні тому, і звернули ліворуч по головному шляху із Сасова у Підгірці. Коли я прийшов на призначене місце до канцелярії полку, там не було нікого, крім полкового писаря, який поінформував мене, що згідно з останнім наказом алярмова сотня, до якої мала належати і моя група, поки що залишається при тросах, але в бойовій готовності. Було вже зовсім темно, коли ми повернулися до тросів, чим здивували нашого команданта тросів, унтерштурмфюрера Гогаге, бо йому нічого не було відомо про відкликання першого наказу. З того виходило, що в команді полку щось не все в порядку із видаванням наказів.

На другий деньдесь перед полуднем прийшов курінним тротсам наказ готуватись до відходу і чекати подальших наказів. Але поміж вояками рознісся поголос, що ми відступаємо далі назад. Зрештою, це був єдиний висновок, бо вістки з фронту були дуже пригноблені. Через якийсь час рознеслася знову вістка, що ми відступаємо, тому що большевики намагаються оточити нас і знищити. Все це було не підтверджено, але дуже правдоподібно.

Десь біля полудня всі обози 30-го і 31-го полків почали виїжджати з лісу в напрямі на Олесько. Праворуч від нас простягалась низовина із замаяними зеленню селами. У деяких із них видно було й вогні. Ген там на сході розкинулося село Кадовбищі, де ми були цілий тиждень і де нас приймали як своїх власних синів. Тим часом небо затягнулося темними хмарами, й пустився

дрібний дощ, який кріпшав без упину. Десь на половині дороги до Олеська уже лив як із цебра, що і пригадало мені ілюстрацію на обкладинці Календаря Червоної Калини за 1923 рік, на якій були зображені козаки на конях серед зливи, а сама ілюстрація мала підпис «Відступ». Ми були в подібній ситуації. Була злива, і ми відступали... Невже ж усі відступи супроводжуються дощем?

Нарешті ми в'їжджаємо до Олеська, але замість того, щоб іти на головну дорогу, польова жандармерія завернула нас наліво у південно-західному напрямі на польову дорогу, яка злегка підносилась вгору. Часті дощі за останніх кілька днів розмочили дорогу зовсім, і вона перетворилась на одну болотяну масу. Крім того, вона була вкрита численними важкими возами, які застрягли по самі колеса, й коні не могли їх рушити навіть з місця, а не то що тягнути. До речі, усі ці вози були навантажені різного роду військовим майном, тому ситуація ставала безнадійною. Досі ми ще всі трималися разом і були в порядку, але на цій дорозі все змішалось так, що там були не тільки вози нашого полку, але навіть і обози якоїсь вермахтівської частини, що надходила із заходу з боку Сасова і намагалась чим скоріше дістатись наперед. Але той «перед» був недосяжний. Деякі спритніші почали витягати свої вози на вкриті дозріваючими пшеницями й житами поля та вимощувати нові дороги. Вигуки погоничів та іржання коней наповнювали повітря зловісними звуками.

У підніжжя Підлисецької гори

Дорогою вже не можна було проїхати взагалі, бо вози забарикадували дорогу так, що тільки поля викликали надію видістатись з цього болота. Подібну ситуацію я бачив тільки тоді, коли в 1940 році большевики евакуювали моє родинне село з-над Дністра, очищуючи прикордонну полосу з Румунією.

Десь біля полудня на небі з'явився ворожий літак, який, знизившись над нашою дорогою, почав нас обстрілювати з бортової зброї, спокійно пролітаючи над нашою валкою на всій її довжині. Боронитися не було чим і не було як, бо ми не мали навіть і скорострільів, а не те що протилетунської артилерії. На щастя, жертв серед людей не було, або в найкращому випадку я про них не чув,

і ми тепер уже були більш обережні, знаючи, що вороже летунство слідує за нами. Зрештою, наша валка стояла на місці, або майже на місці, й тому, коли на небі з'явився знову ворожий літак, наш кухар, який мав найкращі коні в сотні, разом із кухнею вирвався з дороги і напростець через поля від'їхав у бік якогось невеликого присілка, хати якого заховались у тіні вишневих садків. Декілька нас разом із бунчужним Логазою подались за кухнею, і кухар дав нам напитися кави, бо обіду не можна було зварити. Далі за цим присілком підносилась доволі висока гора, наверху якої велично стояв великий хрест. Це була славна Підлисецька гора із могилою-пам'ятником збуджувачу Галичини Маркіяну Шашкевичу.

Тут у селі ми напилися доброї холодної води та дістали трохи фруктів із садів, зокрема вишень, а господарі нам сказали, що на другий кінець цього присілка вночі прибув якийсь большевицький відділ. Отже, ми дійсно мусимо вже бути в оточенні, коли большевики аж сюди могли дістатися. Ми вернулися назад до валки, але без кухні, бо кухар та його візник П. Бідула щось там нищпорили й казали, що прийдуть пізніше. Біля них залишився також і бунчужний 7-ї сотні, десятник Логаза. Я повернувся до решти сотенних возів, які були розміщені в різних місцях залежно від того, де і коли хто міг вирватися із забарикадованої болотистої дороги.

Нарешті і мені вдалося вирвати воза із сотенною канцелярією, і ми рушили далі уже полями вздовж дороги. Розуміється, що серед усієї цієї метушні ми посувалися черепащачим кроком. Їхали вперед, не знаючи, куди ми властиво їдемо, і години минали швидше, ніж кілометри. Я раз-по-раз оглядався, шукаючи бунчужного 7-ї сотні Логазу, але його ніде не було видно, і так само не було видно кухні. До речі, це був останній раз, коли я бачив його на присілку під Підлисецькою горою. Де він подівся тоді — невідомо, тільки далеко по війні я довідався, що він належав до тих нещасливців, яких большевики захопили в полон.

Але навіть коли вирвалися з тої болотистої дороги на поля, ми просувалися так повільно, що майже на тому самому місці нас захопила ніч. Багато з наших возів десь змішались з іншими тросами, і я вже бачив тільки той один із сотенною канцелярією, на якому були також сотенні гроші в скрині і всі мої персональні речі. Під вечір усе якось ніби принишкло: коні вже так не їржали, затих-

ли вигуки погоничів, а що найважливіше — не було вже нальотів. Просуваючись полями, де коні раз-у-раз зупинялись, я завважив, що праворуч від нас щось сіріло довгою смужкою. Ніч була темна, і довкола стояла тиша, тільки десь здалеку доносився до нас якийсь глухий гук ніби моторів.

Біля воза ми були тільки втрюх, і, порозумівшись зі своїми товаришами, я вирішив піти подивитися, що то сіріє смугою. Якщо це дорога — ми вирішили переїхати на неї, і тоді буде легше їхати. З іншого боку, мене турбувало те, що туди чомусь ніхто не їхав. А все ж я пішов у напрямі тої сірої смуги, яка була віддалена від нас не більше як на 200 метрів. Підійшовши ближче, я переконався, що це справді була бита дорога (з Олеська на Золочів — чого тоді я не знав). На дорозі не було нікого і, роздивившись довкола, я завернув у бік нашого воза. Чи вночі я втратив напрям, чи, може, віз за той час від'їхав дещо далі, насправді не знаю. У кожному разі я не міг його знайти. Я ходив сюди й туди вздовж дороги, кликав своїх товаришів, але безуспішно. Я залишився сам без товаришів і відчув якусь велику втому і голод. Тому що я вже ледве волік ноги, вирішив присісти бодай на хвилинку, щоби спочити та визначити, що мені далі робити.

Я відійшов пшеницями далі від дороги і присів. На мені були тільки плащ від дощу, шолом та порожній хлібник і ложка. Затягнувши шолом на голову, простягнувся я на мокрій землі серед дозріваючої пшениці. Як довго я так лежав — не знаю, а моїм наміром було тільки трохи дати ногам спочити. Раптом я почув коло себе якісь голоси і, насилу розплющивши очі, побачив, що надворі вже сіріло, а коло мене стояла якась постать у ясно-піщаному мундирі. Моє перше враження було, що це большевик, і у мене пробігли по спині мурашки.

— Камерад, вас махст ду гір? — почув я врешті і повільно почав приходити до тями, зрозумівши остаточно, що це не большевик, а якийсь вермахтівець у літній уніформі африканського корпусу. Наставав ранок... Піднявшись з землі, я почав розпитувати німця про те, що діється довкола нас. Але він знав стільки, скільки і я. Словом, нічого. Довкола тихо... ніде жодного воза, жодного коня, нікого більше, тільки цей німець стовбурів біля мене. Він підтвердив вчорашні поголоски, що ми вже оточені большевиками, і вирватися з

оточення буде, мабуть, нелегко. Хоч вістка не була відрадна, я все-таки потішив себе, що його інформація не є достовірною. Підкріплений сном, я вирушив далі в дорогу. Тут і там побачив самотніх воїнів і пішов вслід за ними. У шлунку «кишки грали марш», і тому я все ще шукав мого воза. Мені вірилося, що я його незабаром знайду, а можливо знайду навіть і кухню і тоді щось там дістану їсти.

У лісі Гавареччина

Сонце вже добре було вгорі, коли я опинився на краю лісу. Пізніше я довідався, що це був ліс Гавареччина. Небо вже випогодилось, і заповідалася погода. На краю лісу стояли три піхотні гармати, біля яких вешталися воїни вермахту, ніби готувалися до стрільняння. З цього я зробив висновок, що ворог мусив бути зовсім недалеко від нас, тим більше, що два малих німецьких танки посувалися до краю лісу у східному напрямку, і туди були звернені й дула гармат.

Шукаючи своїх та розпитуючи про ситуацію, я ствердився по-всяким сумнівом, що ми дійсно в оточенні і що це саме йшли приготування вдарити по ворожій лінії, щоби її прорвати і вирватися з оточення. Прорив мала б доклати якась німецька частина з-поза оточення. Мені чомусь пригадалася історія одного молодого німця ще з вишколу в Гайделягрі, який оповідав про свої переживання в оточенні під Сталінградом, звідки його вивезли літаком за один день до капітуляції генерала Паулюса.

Я нетерпляче чекав, що буде далі. Гармати в дійсності вистрілили декілька разів і замовкли. Танки підійшли до краю лісу, зупинилися, а по деякому часі відійшли зовсім кудись назад. Мені стало моторошно. Довкола мене не було жодного українця, а все тільки вермахтівці. Чекати мені не було чого, і я попрямував до лісу шукати якусь нашу частину. Цим разом я мав щастя. Кілька сотень кроків далі в ліс — і я побачив великий обоз возів і коней. Жовті левики на синіх щитках вказували, що це були наші частини. Як виявилось, це був курінь постачання, який був тут ще в повному порядку. Були також і вози з інших українських частин дивізії «Галичина», але зовсім порожні та з випряженими кінями, які спокійно паслися поміж деревами. Це скріпило мою надію знайти і вози 30-го полку, де я, напевно, дістав би щось для заспо-

коєння шлунка, який вперто домагався свого. Але тут мене надії ганебно підвели, і я ніяк не міг зрозуміти, куди поділися всі ті вози, з якими ми вирушили з лісу під Підгірцями.

Я вештався сюди й туди, оглядав і вози, і воїнів, але не бачив нікого з моєї частини. Так я зустрів моїх двох односельчан, воїнів з 29-го полку, які також блукали, шукаючи своїх. На щастя, вони мали ще кусок засохлого хліба і ним поділилися зі мною. Хвилинку відпочивши, ми розійшлися шукати свої частини.

Коло полудня з'явилися над лісом большевицькі літаки і почали скидати на ліс невеликі бомби, які падали десь далеко в лісі поза нами. Я вирішив триматися уже цієї української групи, все ще сподіваючись зустріти когось із 30-го полку, бо ходили чутки, що тут збираються усі частини Дивізії.

До полудня погода була чудова, але пізніше на небі з'явилися великі перехідні дощові хмари, і раз-у-раз зривався раптовий теплий дощ. Уже було добре пополудні, коли большевицькі літаки почали налітати частіше і скидати бомби вже зовсім недалеко від нас, а часом навіть обстрілюючи нас із бортової зброї. Під час одного з таких нальотів я заховався під віз і приглядався, як на недалеку поляну падали бомби, вирываючи великі стовпи глини. Довкола я не бачив нікого, і мене дивувало, чому всі залишили свої вози напризволяще. Так роздумуючи, я і не зогледівся, як під акомпанемент гуркоту літаків та розриву бомб мене зморив сон.

Це що ліг під возом — мені оплатилося, бо хто знає, як довго я б так спав. Коли мене збудили фірмани, які прийшли до своїх возів, на землю уже спадав вечірній присмерк, і тільки тепер я довідався, чому коло возів нікого не було. Ці всі вози були навантажені різним вибуховим матеріалом, і тому всі трималися від них подалі, зокрема під час нальотів. Тепер у лісі почався рух. Конюхи приводили коней та запрягали їх до возів, готуючись до відмаршу.

Хоч мене мучив голод, я чомусь не відважився піти до кухні чужої сотні. Зрештою, кухні були десь далеко в лісі, і навіть під час моєї мандрівки у пошуках своєї частини я на них не натрапив. Побачив їх тільки тепер, увечері, коли всі почали збиратися біля дороги, що вела з лісу на поля, а далі до села, як я довідався, Білого Каменя. Я був такий задоволений, що, нарешті, є якийсь рух і ми кудись ідемо, що перестав думати про їжу.

Але цей скорий виїзд був скорим тільки на словах. Вози виїжджали зі своїх укрить і прямували до дороги. Але колона не рушала. Я не був уже ні з ким пов'язаний, отже, пішов уздовж колони вперед подивитися, чому ми не їдемо. Як виявилось, для виїзду з лісу була тільки одна дорога, розмочена дощем, яка зовсім не надавалась на переїзд навантажених великим тягарем возів. Зараз-таки при виїзді з лісу один віз застряг у калабани, замикаючи дорогу іншим, і ніяка сила не могла його звідти витягнути.

Найбільш активним у цьому місці був сотник Роман Долинський. Він наказав привезти додаткових коней, запрягти їх до того воза і витягнути. Довго вони вовтузилися біля того воза, але, нарешті, витягнули його, і дорога була відкрита для виїзду з лісу. Але тим часом було вже добре за північ. Валка посувалася дуже повільно, часто зупиняючись, знову рухалась, щоби за декілька хвилин затриматися ще раз, вижидаючи не знати чого.

Почало вже сіріти. Над нашими головами загудів малий літак. «Невже так рано починає вороже летунство свої атаки?» — прошибнуло мою думку. Цим разом — приємна несподіванка! Літак покрутився над нами, хтось дав йому знак сигнальними ракетами, і він зовсім недалеко від нас праворуч на горбку щось скинув. Це були консервовані харчі, але із них для мене користи не було. Це був перший літак, який багатьом дивізійникам удалось побачити за весь час перебування дивізії «Галичина» на фронті. Один літак у порівнянні із сотнями ворожих, які перічили нас бомбами направо й наліво, не являв собою нічого. А все-таки він викликав надію в усіх, що в цьому скрутному положенні німецьке летунство допоможе вирватися з оточення своїм частинам, а при тому й дивізії «Галичина».

Суматоха під Білим Каменем

На сході небо зарожевіло яскравим полум'ям, і незабаром виринуло веселе, як завжди, сонце, розбризкуючи свої промені по скривавленій українській землі. Сходило сонце... для багатьох молодих хлопців востаннє. Починався день 20 липня 1944 року. Валка повільно посувалася у напрямі села Білий Камінь.

Та не довго стомлене вояцтво могло втішатися красою розбудженого українського ранку. Саме коли чоло колони ввійшло в се-

ло, із західного боку з'явилися ескадри ворожого летунства. Спочатку пролетіли над нами розвідувальники, а за ними почалися нальоти бомбардувальників, ескадра за ескадрою — від сорока до п'ятдесяти літаків кожна. Вояцтво почало розбігатись по полях, а ті, що були вже в селі, по садках та поміж хати, щоб укритися від смертоносного граду бомб.

Дивізійники знову перемішались із вермахтівцями. Я заскочив до першої на краю села хати, довкола якої пишним цвітом красувалися великі кущі рож. Хата була порожня, і видно було сліди німецького господарювання. Знищені частини хатнього устаткування, порозривані подушки, одним словом — безладдя. Десь тут між нами з'явилися дві дівчини зі східних областей України, які, як виходило, йшли з німецькими частинами. Що цивільні дівчата там робили, ми не допитувались, бо знали — це були так звані «оффіцірс матрацен». Тут я зустрів і мого товариша Б. Богдана зі штабу 30-го полку, і ми перекинулись кількома словами.

Наліт закінчився, і ми вийшли на вулицю, по західній стороні якої простягався великий, здається, парк. Наліт на село не лишився без наслідків. Уже перед тим пограбоване німецьким військом, воно було охоплене вогнем. Великі стовпи диму з червоними полум'яними язиками підносились угору вже в різних частинах села.

На небі жодної хмаринки, і після кількох сльотливих днів настала чудова погода. Сонце вже спішно піднеслося вгору і починало припікати щораз сильніше. Десь неподалік грали гармати. Чиї? Невідомо! Важно, що грали, і це знак, що ще є якийсь фронт і там ще щось діється. Гірша справа, коли мовчать гармати, бо тиша на фронті дуже зрадлива, вона більше мучить за стрілянину, а в оточенні тиша була б справді вбивчою.

Дорога через село завалена автами, вантажними та особовими. Одні з них знищені большевицьким нальотом, інші стоять нерухомо, бо не вистачило бензину. Деякі все-таки намагаються висковзнути з села. Розглядатися не було часу, бо на небі з'явилися нові ескадри большевицьких літаків. Десь зникли і ті дівчата, з якими ми зустрілися в спустошеній хаті, пропав і Богдан, від якого я сподівався щось довідатися про 30-й полк, у штабі якого він служив. Вояки, які були вже на вулиці, знову розосередилися у великому парку ліворуч. Я опинився в якомусь протилетунському

рові, яких тут було викопано декілька. Тут зустрів одного вояка з 5-ї сотні нашого полку. Наліт пройшов, залишаючи по собі нові стовпи полум'я, диму і вирваної землі. Все ніби заніміло. З різних закутків виходять недобитки і прямують дорогою далі на південь.

Дорогою надїхало вантажне авто, і мій принагідний супутник вирішив трохи підїхати, ще й мене намовляв. Я відраджував йому, мовляв, автом далеко не заїде, бо дороги забиті, а що пайважніше, на автомашинах не так легко заховатися від ворожих літаків. Але їзда автом була йому більш приваблива. Він заліз на вантажну машину з дошками і, примостившись зручно, зник за рогом вулиці. Я залишився знову один з мого полку в гурті таких самих, як і я, німців та українців із різних інших частин.

Просуваємось повільно дорогою через село... І ще кілька десятків ворожих літаків пролетіло над селом, сіючи смерть і руїну. І знову нові стовпи полум'я і диму... Горять хати й господарські забудовання, горять дорогою авта особові й вантажні. Недалеко від мосту через річку Буг побачив у вогні вантажне авто, а з нього знімають пораненого стрільця-дивізійника. Так! Це той самий стрілець, якому я відраджував сидати на автомашину. Таких, що бажали моторизованими засобами видістатися з цього пекла, яке нас заскочило в Білому Камені, було багато. Замість зручності вони напипали собі клопоту і тепер поранені зменшили свої можливості видістатися з оточення взагалі.

Нарешті місток — і кінець села. Біля містка стоїть розпорядник і забороняє іти далі дорогою на Почапи, а повертає всіх на поля праворуч на схід від дороги. Поля вкриті різного роду військовим спорядженням. Тут стоять автомашини зв'язку з телефонними апаратами, автомашини військових майстерень, вози із постачанням тощо. Словом, різноманітне військове добро. Обабіч шляху, що веде на село Почапи, а далі на Золочів, — просторі поля, вкриті доспілим збіжжям, що жде женців, але їх немає. Замість них тут тільки військові вози, моторизовані та з кінним запрягом, авта різного роду і сорту, залежно від свого призначення. Стоять нерухомо, німі, а довкруги них вештаються вояки. Все припишло, тільки большевицькі ескадри літаків американського виробу одна за одною, щокілька хвилин вилітають із-за гори і нас частують своїми смертоносними гостинцями. Вибухи моторів і бензинових баків, розриви ворожих бомб та гук бортової зброї творили якусь пекельну музику, від якої, здавалося,

весь шлунок намагався вирватися крізь горло. На шляху Почапи—Золочів — жодного руху. Вперед нема куди йти, а назад нема чого вертатися. Поля під Білим Каменем — поля, звідки немає вороття.

У роті неможливо сухо, немов у Сагарі. Коли ворожі ескадри літаків ховалися за горою, голод і спрага давали знати про себе так добре. Нальоти проганяли голод і спрагу. Нарешті я за селом, бо поміж окремими пальотами просувався полями подалі від Білого Каменя. Крики і галас не припинялись навіть тоді, коли ворожі ескадри заховаляся за обрієм. Це шофери різних німецьких частин забирали зі своїх моторизованих засобів пересування все, що можна було нести, а все приладдя і самі машини висаджували в повітря.

Приблизно за півкілометра переді мною зеленів лісок, і я спрямував свої кроки у той бік, щоби хоч на хвилину сховатися від гарячого проміння сонця. Ще вчора я бажав собі сонця, а сьогодні маю його вже аж забагато. Небо спокійне, ані одної хмаринки, й було б зовсім добре, якби не ворожі летунські ескадри, що чорними круками злітали на нас і полювали за нами, як мисливці за зайцями. Іти полем взагалі було неможливо й доводилося скрадатись вузькими межами, якщо не мали бажання впасти жертвою советських летунів. Сонце вже було високо, і нальоти припинилися; мабуть, була обідня перерва.

«Сталінські оргáni»

Повільною ходою пустився я у бік лісу. Раптом, як небесна з'ява, у мій бік летів один літак і стріляв по полю з бортової зброї. Недалеко від мене серед доспілого жита я завважив протилетунську яму. Я скочив туди саме тоді, коли літак немовби грався зі мною. В ямі уже сидів якийсь вермахтівець. Я притулився в другому куті поздовжньої ями і причаївся. За хвилину літак знову з'явився над нами, і біля вух просвистіли кулі, а зі стін ями випала глина. Коли гук літака віддалився, я піднявся, щоби вилізти з ями. Глянувши мимохіть на мого випадкового товариша по нещастю в другому кінці ями, я завважив, що він не рухався. З його чола цюрком стікала кров. Поміч була вже зайва.

Мені хотілось невимовно пити. Вийшовши з ями, я наблизився до ліска і, розглядаючись, проходив попри самі дерева. Під самим лісом стояв військовий віз, а подалі паслися коні в холодку,

біля воза сидів якийсь вояк. Коли я переходив попри віз, почув, що хтось мене кликав на прізвище. Зі здивування я зупинився, бо нікого із знайомих не бачив.

— Ти не впізнаєш мене? Таж я Сенюк, — каже він. Я підійшов до цього вояка. Виявилося, що він був із сусіднього села, але одружений у моєму селі, тому я і не знав його з виду. Відразу попросив у нього води.

— На жаль, не маю води, — сказав він, — але маю щось інше. Ти їсти не хочеш? — запитав мене мій майже односельчанин.

— А як ти вважаєш, якщо я вже два дні нічого в роті не мав, не рахуючи того шматка хліба, що мені дав Гриць Липка вчора ранком, — відповів я.

— Так сідай і під'їж собі трохи, бо в мене на возі всього доволі, тільки їсти нема кому. — Він підійшов до воза, відкрив велику коробку ковбасних консервів і поставив переді мною цілий буханець хліба. Зовсім несподівано я підкріпився таки добре, тільки спрага докучала тепер ще більше.

— Знаєш що? — озвався мій новий знайомий. — Я маю доволі горілки. Як хочеш вгасити спрагу — спробуй її трохи.

З польової пляшки я зняв кубок, і він наповнив його якимсь коньяком. Я випив кілька ковтків, але він мені не смакував, і я таки побоявся, що можу впитись після дводенного посту та фізичного виснаження, не спавши уже дві ночі. Коньяк зробив своє. Мені стало якось приємніше, навіть почав розв'язуватись язик. Мій знайомий також не орієнтувався в ситуації. От тепер тут уклався від нальотів і вже вечора, а тоді побачить, що далі. Обидва ми погодились, що німці нас тут зрадили, не хочуть воювати і тільки питають, як далеко ще «нах Гаймат» — до Німеччини.

Сонце вже добре звернуло з полудня, і нальотів не було. Раптом десь із південної сторони рознісся якийсь несамопитий гук, якого я у своєму житті ще не чув. Довкола нічого не було видно. Літаків на небі не було, але гук продовжувався, дудніла земля і розривалися стрільна. Мій співрозмовник також був заскочений цим нечуваним звуком. Тільки пізніше я довідався, що це були советські «катюші», чи, як їх німці називали, «сталінські органі».

Дещо подалі від нас шнурочком просувалися вояки на південний захід. Мій новий колега не збирався поки що нікуди, але я не

мав охоти там довше залишатись. Хотілося кудись іти, де можна було б довідатися, що довкола нас діється і чи є якісь можливості видістатися з оточення. Отже, я попрощався з моїм односельчанином і поспішив слідом за іншими вояками.

Спрага мучила мене невимовно і, натрапивши на якесь болітце чи взагалі калюжу, забруднену жабуринням та кінськими відходами, я не міг уже себе опанувати. Розгорнувши весь бруд на боки, повними пригорщами набрав до уст води. Багато мені це не допомогло, бо вода була теплою і спраги не гасила, а все ж вона була мокрою і ліпша від коньяку.

У цьому місці я зустрівся з трьома іншими стрільцями-українцями та одним підстаршиною-німцем із нашої Дивізії. У товаристві якось відрадніше. Вони радились, куди їм іти. Для мене це взагалі не становило проблеми, бо я й так не знав, де знаходжуся й куди треба було б іти. Підстаршина-німець витягнув військову карту й почав студіювати околицю, вказуючи, що найближче до села Почапи, до якого треба перетяти цей невеликий лісок. Ми так і зробили. Повернули наліво і заховалися в тіні дерев лісу.

Не довго йшли й опинилися на краю якоїсь галявини, де й затрималися. Я радив не переходити цієї галявини, хоча вона й не була великою, а тільки краєм лісу вздовж неї. Чорт може наднести большевицький літак, і тоді — пиши пропало. Німець уперся йти через галявину. Більшість була за те, тому і я вже вирішив триматися разом. Не встигли ми ще зробити навіть і десяток кроків, як над нами зовсім низенько з'явився советський малий літак саме нам назустріч. Тут уже і нарада не допомогла б. В одну мить ми завернули назад до лісу, але літак летів прямо на нас. Ми припали до землі і якби могли, були б зрівнялися з нею. Літак не переставав кружляти над нами. Я припав до землі, шоломом накрив голову, а руками обличчя. Советські летуни пустили в рух бортову зброю, й по нас посипались галузки дерев, а потім, кружляючи над нами, скинули бомби чи, може, таки гранати. Одна, дві, три... Я нарахував сім вибухів. Мені запекло у правому стегні. Смерти тоді я не боявся, але боявся стати калікою чи бути важкопораним. Тоді не було б майже надії врятуватися з цього пекла.

Коли літак віддалився, я підніс голову і побачив на пальцях правої руки кров. Підсвідомо схопив лівою рукою всі пальці пра-

вої руки і потягнув їх. Вони трималися купи і міцно моєї руки. Відлягло від серця, значить, тільки куски шрапнелі чи бомби подряпали трохи шкіру. Коли я доторкнувся правого стегна, під рукою відчув щось тепле і мокре. Права рука була в крові, і зі страху я почав рухати правою ногою, щоби переконатися, чи вона ще тримається мене. Але і тут усе було в порядку. Обережно я звівся на ноги... по правій нозі стікала тепла кров.

Слава Богу, я міг ще ходити. Відламок бомби тільки шкрябнув мене добре. Німець-підстаршина був поранений у руку, а одному нашому хлопцеві геть подряпало обличчя. Зі мною було б те саме, якби я не закрив обличчя руками. У нас не було жодних бинтів, і тільки коли ми, закривавлені, вийшли з лісу, якийсь вермахтівець сповив мені своїм бинтом руку, з якої текла кров. Стегно лишилося без бинта.

Між своїми

Я розстався з цим випадковим товариством і попрямував на південний захід уже сам. По дорозі я зустрів одного стрільця із 7-ї сотні, того самого, який колись дезертирував до УПА. Що діялося з рештою сотні, він не знав. Тепер уже вдвох пустилися далі в дорогу. Мені докучала рана на стегні, для якої я не мав відповідного бинта.

Сонце вже так не пекло, бо хилилося до заходу. На південний схід від нас простягався лісок у бік Почапів, а далі ліворуч виднілися корчі. Ми знаходилися посередині орного поля, що втискалось клином у цей заліснений терен. Назустріч нам ішов якийсь старшина-українець. При його наближенні я пізнав у ньому сотника Дмитра Палієва.

— Ви куди йдете, хлопці? — запитав він нас.

Відповіді на це питання важко було знайти, бо в дійсності ми таки не знали, куди йдемо. Ми йшли, куди дивились очі, без якоїсь окресленої мети, сподіваючись зустріти когось зі своїх і довідатися, що і як.

— Ми й самі не знаємо, куди йдемо та куди нам взагалі йти, — відповів я сотникові Палієву.

— Якщо так, — сказав Паліїв, — то підіть у цей лісок, — і показав рукою ліворуч на лісок, що тягнувся в бік Почапів, — пошукайте там наших хлопців, створимо одну групу й підемо разом.

— Куди підемо разом? — запитав я сотника Палієва, — чи випадково не назад до німців? Ви ж знаєте, що німці своєю поведінкою на фронті в нас втратили довір'я, навіть і серед тих, які сподівались, що вони бодай у фронтовій лінії будуть добрими «Крігскамерами». Якби не те, що довкола нас большевики, то хлопці стріляли б цих німців, як псів.

— Не турбуйтеся, — відповів сотник Паліїв, — я вас до німців не поведу, але треба якось з цього пекла видістатися. А тоді ми їх покинемо. Не гайте часу, йдіть і шукайте інших у лісі, а я пройду по полях, може, ще когось побачу.

Ми повернули ліворуч у лісок, з якого я нещодавно вийшов, на щастя, тільки трохи подряпаний, і зайшли в його гущавину. Ніде ні живої душі, ані людського голосу. Тільки тут і там під деревами лежали 4 вермахтівці і дивізійники, але вони вже не належали до категорії живих і були поза межами страху і болю. Ніяка збірка їх уже не могла торкатися, за винятком хіба тої, на Страшному Суді.

По якомусь часі ми повернулися до сотника Палієва, біля якого зібралось уже два чи три наших вояки, і так усі разом вирушили в напрямі на південний захід. Орні поля, що клином втискались у заліснені терени між Белзцем і Почапами, кінчалися, і перед нами виринули високі старі дерева, за якими простягався заліснений терен. Земля усюди була порита різного калібру стрільнями, а між деревами стояло кілька генералів, серед них командир розгромленого XIII корпусу генерал Артур Гавфе та генерал Фрайтаг, командир української Дивізії. Сотник Паліїв зупинив наш гурток, а сам підійшов до гурту генералів і повідомив про свій прихід. Незабаром він повернувся до нас і сказав поки що відпочивати в тіні дерев, доки не дістанемо іншого наказу. У товаристві своїх та маючи поблизу нашу найвищу команду я легше відітхнув і, користуючись наказом сотника Палієва, ми полягали в тіні великого, але обчухраного бомбами дерева у свіжовиритій стрільном ямі.

Сонце кидало на нас ще свої прощальні промені... Втома валила нас із ніг, і як тільки ми приклали голови до піщаної землі, зараз заснули твердим, молодечим сном. А за кілька кроків від нас нашу долю вирішували генерали XIII корпусу.